

Harminc év után: 1987¹

XII.

Lakitelek előtt

Persze a találkozó időpontjának meghatározása, a meghívások továbbítása közben is ment tovább a hétköznapi élet. Fontos változást jelentett szeptember elejétől, hogy lányom iskolába kezdett járni. Nagyon izgultam, és kíváncsi voltam, vártam az új barátokat és élveztem a rohangálást, de a vonalak húzkodását meg a köröket gyűlöltem, azért csúnya az írásom” – így emlékezett. Különösebb drámai felhang nélkül természetesnek vette a dolgot. A maguk járásán folytatódtak a mindennapok: munkahelyi teendők sora, nézem a bejegyzéseket a naptárban: fordítást vártam Reiman Judittól (Józef Tischnernek, a kitűnő krakkói papnak-teológusnak a cikkét – fogalmam sincs már, megjelent-e, és hol), jártam az Európa Kiadóban (ahol recenziókat írtam lengyel, szlovák, néha német könyvekről), a *New Hungarian Quarterly* szerkesztőségében (furcsa módon Boldizsár Iván – Juhász Ferentől eltérően – merészelt tőlem írást kérni függetlenül írószövetségi szereplésemtől). Fölkerestem Sükösd Mihályt a *Valóság* szerkesztőségében Elzászban fölolvastott tanulmányom megjelentetése dolgában. És megtisztelő fölkérést kaptam, meghívást a magyar–csehszlovák történetész vegyesbizottság tagjai közé. Az akadémia keretében működtek ezek a szakmai bizottságok, gyakorlatilag az ún. szocialista országokkal folytatott együttműködés keretében. Akkori tudományos munkatervemnek fontos része volt a szlovák művelődés történetének kutatása. Valamikor a 80-as évek elején „osztottuk föl” egy baráti beszélgetés alkalmával Bába Ivánnal és Szarka Lászlóval a XIX. századot e szempontból, óriási hiányokat tudván a szlovák múlt magyarországi ismeretében. Az 1849-ig terjedő korszakot Iván vállalta volna, tehát a szlovák „nemzeti ébre-

KISS GY. CSABA (1945) művelődéstörténetész, esszéista. Utóbbi kötete: *Hogy állunk a számvetéssel? Közéleti írások, 1994–2015* (2015).

1 Részletek a Nap Kiadónál megjelenés előtt álló könyvből.

dés” első évtizedeit, én meg az 1849 és 1867 közötti korszakot szerettem volna kutatni, a kiegyezés utáni kor pedig Szarka László földadata lett volna. Visszanézve harminc év távlatából: ebből a tervből Szarka teljesítette a legtöbbet. Magam részéről elkezdtem az 1859–61 közötti szlovák sajtó föltárását és elemzését, meg is született a tanulmányom, de a Németh G. Béla szerkesztette kötet (*Forradalom után – kiegyezés előtt*), amelybe készült, nem sietett megjelenni. Fejemben volt mindig az anyag, szerettem volna visszatérni hozzá, különösen izgalmas ez az 1859 utáni időszak Bach bukása után, amikor szabadabb szelek fújnak, enyhül a cenzúra, nyitottabbá válik sok minden, és Közép-Európa szerte új összefüggésekben kezdik értelmezni a nemzeti mozgalmak vezetői, ideológusai a kapcsolatok lehetőségét. Akkor talán nem is éreztem, mennyi a párhuzam 1986–87 és 1859–60 között. Maga a folyamat, ahogy eleinte ugyan lassan, de később gyorsuló ütemben változni kezd a sajtó hangvétele, szokatlan szavak jelennek meg, meginognak a ledönthetetlennek látszó tabuk. Nos, a jegyzetekbe alkalmilag belepillantottam, fájó érzéssel ugyan, de vissza kellett tennem dobozukba az újabb és újabb tennivalók miatt. Természetesen a vegyesbizottsági üléstől új impulzusokat vártam, kollégák megismerését. Hozzá még a helyszín: Morvaország, konkrétan Olmütz, ahol még nem jártam.

Azt is kifundáltam, hogy így egyúttal „elugorhatok” Prágába is. Augusztus elején találkoztam ugyanis először személyesen – három év levelezés után – a Nyugati pályaudvaron Bohumil Doležállal, aki Debrecenbe készült a nyári egyetemre. Barátai nevében meghívott Prágába egy magán szervezésű kis szimpóziumra, s kérte, hívjak még el valakit. A téma: Közép-Európa, kapcsolatok, XX. századi történelem. Nyolc-tíz ember lenne együtt, és cseh nyelven hangoznának el az előadások. Miután bizalmas körben tartandó rendezvényről volt szó, Kósa Lacit javasoltam másik magyar résztvevőnek, aki amúgy is nagy barátja a cseheknek, és ha szükséges, a beszélgetésben németül részt tud venni. Legfőnnebb a mi előadásaink szlovákul hangoznának el, igyekszem megírni előre, illetve lefordítani. Cseh földön következetesen szlovákul szoktam beszélni, egyrészt érteni értik, másrészt igazán „csehül áll” a dolog, amikor csehesíteni próbálja valaki a szlovákokat. Hogy csúfolták Prágában Husák elnök-pártfőtítkárt, amikor eltévesztett valamit a cseh nyelvű beszédben. Meg is beszéltek azután, hogy Olmützből érkezem majd Prágába, és ott fogok találkozni a Budapestről érkező Kósa Lacival.

A vegyesbizottsági ülésen feszültségre lehetett számítani, hiszen akkortájt kezdték el Szlovákiában a történelmi szereplők nevének átírását, mondjuk úgy, a szlovák nyelv követelményei szerint: Bockaj, Rákoci etc. Elég abszurd formája volt ez a nemzetépítésnek a XX. század vége felé. Kissé furcsa volt nekem, hogy Tilkovszky Loránd kezdett bennünket, fiatalokat, Szarkát és engem hazafias föllépésre biztatni. Mekkora patrióta lett, gondoltam, bezzeg néhány évvel ezelőtt az első bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerült területekről írott monográfiájában magyar szempontból enyhén szólva „hazafiatlan” volt, s ezt a könyvet jutalmául megjelentették szlovákul (magyar címe: *Dél-Szlovákia 1938–1945 között*. Pozsony, 1972). Amúgy némi ideológiai különbségtől eltekintve (a cseh

és a szlovák kollégák enyhe irigységgel tekintettek Magyarországra) nem volt rossz a szünetekben és az étkezéseknél a hangulat, még a kellemes (savanykás) bezenci bort is megkóstoltuk. Az Erzsébet királynéről szóló könyvben (Brigitte Hamann munkáját kontrollszerkesztettem) olvastam róla, örültem, hogy a helység magyar nevét is megtaláltam. Morvaország mentálisan, magatartásformáit tekintve sokkal közelebb van Magyarországhoz, mint Csehország, nemhiába velünk éltek szomszédságban, keleti és déli vidékein beérik ott a szőlő. Olmütz pedig szép barokk város, ízes magyar nevét (Alamóc) már elfelejtettük (amikor Mátyás király itt járt, még így mondhatták), leginkább az olmützi alkotmány emléke maradt meg a történeti köztudatban, bár nem tudom, hogy történészhallgatók közül vajon hány százalék tudna róla mondani valamit. A 18. életévét hónapokkal azelőtt betöltött Ferenc József lett a birodalom feje mint császár, így próbáltak némi hatalmi cinizmussal kibújni az V. Ferdinánd által Pozsonyban aláírt áprilisi törvények érvényessége alól. Persze nekünk nem volt királyunk akkor Ferenc József. Így nálunk nem sokat ért ez az alkotmány. Nos, ebbe az Olmützbe húzódtak vissza 1848 végén a Habsburgok.

Szerencsésen megérkeztem Prágába, bár megtréfált egy kicsit a menetrend, hiába volt benne egy Olmützből Prágába menő vonat, kiderült, az Moszkvából megy a cseh fővárosba, egyszerű halandó nem utaznhat vele. Így némi időkülönbséggel találkoztunk barátommal a pályaudvaron, aki elvitt üresen álló lakásába a közeli Vinohradská utcába. Kósa Lacit azután másnap én kalauzoltam oda. Szombaton pedig (ez szeptember 12-én lehetett, naptáromban nincs nyoma) mentünk abba a lakásba, ahol a kis magánszimpóziumot rendezték. Hat-hét korunkbeli úriembernek mutattak be itt bennünket. Pontosabban Bohumil Doležálon kívül én ismertem már egy budapesti látogatásából Emanuel Mandler barátját. A házigazda volt egy kissé fiatalabb nálunk, a csehtestvér egyház lelkesze. Különösebb konspirációs hangulatot nem éreztem. Sajnos nincs meg az előadások tematikája. Annyi megmaradt bennem, hogy Laci régi vesszőparipájáról beszélt, Csaplovics János (Ján Čaplovič) híres toposza alapján: Magyarország Európa kicsiben, én pedig valószínűleg a közép-európai nemzetfogalom dilemmáiról. Fölkészült embereket hallgathattunk, a referátumok után jóízű beszélgetés bontakozott ki. Ahogy harminc év után levelében fölidézte Bohumil, vitába keveredtem ott Jan Kren történésszel, aki akkoriban munkásként dolgozott. Dicsérte Károlyi Mihályt, amit nem fogadtam el, pedig még nem is ismertem a részleteit a gróf 1919 utáni emigrációjának, amikor a csehszlovák kormány anyagilag is jóindulatúan támogatta. Hány ilyen vagy ehhez hasonló társaság jött össze akkoriban Prágában? Világos volt, hogy minden ellenkező híreszteléssel szemben készül itt valami. Másnap azután elmentünk a lelkész barátunk által tartott istentiszteletre. Rokonszenves hangulatra emlékszem, fiatal családos emberekre, szép énekekre, élő közösségre. Tudnivaló, hogy a mi református egyházunkhoz hitvallások és liturgia tekintetében a leginkább hasonló a csehtestvérek egyháza. Lórántffy Zsuzsánna nem véletlenül hívta meg Comeniust, ennek az egyháznak a bujdosó püspökét a sárospataki kollégiumba. A huszítiz-

musnak oldalági leszármazottja a XX. század utolsó évtizedeire nagy mértékben elvilágiasodott cseh társadalomban ez az erős identitású vallási kisebbség. Arra emlékszem még, hogy az aranyló szeptemberben fölmentünk a Hradzsinba, megtekintettük udvarán a Kolozsvári testvérek Szent György szobrát és a Szent Vitus katedrálisát is. Cseh barátainktól jókora köteg szamizdatot kaptunk az útra. Hazafelé Prágától csak ketten ültünk eleinte a kupében, s vakartuk a fejünket, hová is tegyük az irományokat. Talán valahogy a kupé szeméttartójába gyömöszöltük. Némi izgalommal vártuk a határellenőrzést, de egyik oldalon sem tulajdonítottak nekünk túl sok figyelmet.

Idehaza pedig szeptember 19-étől megkezdődött az országgyűlés őszi ülésszaka. Itt került napirendre az adózás új rendje, a jövedelemadó bevezetése. Amit egyértelműen a „kapitalizmus” irányába tett lépésnek lehetett tekinteni, de az emberek nagy része ebben nem valamiféle „haladást” látott, hanem – ebben a nyelvi konvencióban maradva – a „kizsákmányolás” új formáját, hiszen egyúttal újabb takarékosági intézkedésekre került sor. Grósz Károly pedig eléggé homályos formában többek között arról is említést tett, hogy elképzelhetőnek tartja az ellenzékkal a párbeszédet.

A mi körünkben azután folytatódott a meghívások egyszerűnek nem nevezhető „művelete”. Hiába próbáltuk szabályozni, hiába készült közösen elfogadott lista, azt kell mondanom, meglehetősen következtelenek és fegyelmezetlenek voltunk. Híre járta, hogy Csurka Pista bizalmasan megosztotta íróbarátaival a találkozó tervét egy vacsora alkalmával, de nem hívta el őket. Alexa Karcsi visszaemlékezése szerint őt magát és Kulin Ferit viszont egy baráti összejövetelen éppen Csurka hívta meg. A meghívás egyébként többnyire személyesen történt, nemegyszer telefonon. A politikai rendőrségnek pontos képe lehetett arról, mi készülődik. A szervezők közül ki-ki úgy érezte, eljár a saját feje szerint. Ablonczy László visszaemlékezését idézem (*Hitel*, 2006. 2. sz.): „Két meghívottat is vihetünk a lakiteleki találkozóra, így szólt Lezsák Sándor invitációja...” Ő Kubik Annát hívta és telefonon Annus Jóskát, aki „maszatolva válaszolt, miszerint elfoglaltsága van”, így a második személy Sándor Iván lett. Őszintén szólva nem emlékszem arra, hogy így szabályoztuk volna. Szinte hógolyó effektushoz vezethetett volna, bizonyos fokig vezetett is. Mert jól tudtuk egyébként, nagyjából mekkora a kapacitás, ülőhelyet, étkezést tekintve. És persze tarthattunk a provokátoroktól. A besúgókról tudtuk, ők úgyis ott lesznek. Arról valóban beszélünk, hogy széles körből legyenek meghívottak. Ezzel teljes mértékben egyetértettem, úgy gondoltam, bizonyos tekintetben népfrontszerű gondolkodásra van szükség, amint a Szolidaritás példája mutatta. Sokoldalú párbeszédre. Tehát számba véve mindazokat a csoportokat, amelyek az utóbbi időben fontos szerepet játszottak a föléledő civil társadalomban. Tehát figyelembe érdemes venni a klubmozgalom képviselőit, a környezetvédőket (Duna Kör például), a Bajcsy-Zsilinszky Társaságot, reformközgazdászokat, kritikus tollú publicistákat, független szellemiségű katolikus és református értelmiségieket, nem megfélemezve a fiatal nemzedékről. Továbbá nagyon fontosnak tartottam a vidék kép-

viseletét. Író, kritikus és szerkesztő barátainkat Szegedről, Debrecenből, Miskolcra, Kecskemétre és máshonnan. Bízom Lezsák Sanyi céduláiban. Horribile dictu én eleinte nem zártam volna ki a radikális ellenzék képviselőit sem. Ennek persze Pozsgay vétója szabott határt. Érdekes még idézni Bihari visszaemlékezéséből a lista elkészítésének egyik állomásáról: „Összeírtuk a meghívandók névsorát (értsd a szeptember 5-ei nagymarosi megbeszélésen). Azt a feladatot kaptam, hogy hívjak meg fiatal társadalomtudósokat, közgazdászokat, politológusokat, jogászokat. Így hívtam meg Áder Jánost, Bozóki Andrást, Gombár Csabát, Hegedűs Istvánt, Körösényi Andrást, Schlett Istvánt, Urbán Lászlót, Závada Pált és másokat. Közöltem velük, hogy fiúk, én meghívlak titeket, de nem tudni, hova fut ki a dolog, lesz-e belőle rendőrségi ügy, vagy nem, ezért döntések el, eljöttök-e, vagy sem. Mindenki eljött” (Sereg András: *Bihari Mihály [Életrajz-politika-rendszerváltás]*. Budapest, 2010, 105). Kövér László szintén a meghívottak között volt: „Én is szívesen elmentem volna, csak a meghívóm nem érkezett meg. A találkozó másnapján kaptam meg a levelet, amiben meghívtak” – válaszolta egy interjúkérdésre (*A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Szerk. Bodzabán István, Szalay Antal. Bp., 1994, 88). Azt hiszem, a lehetetlenséggel határos találni olyan listát, melyen ellenőrizhetnénk, kit is akartunk végtére is meghívni. Tanulságos Konrád György kései visszaemlékezése (annak is van pikantériája, hogy az arculatát némiképp megváltoztatott *Tiszatáj*ban jelent meg 2015 novemberében a Rácz Lajos által készített interjúban): „...az alapítók nagyon szerették volna, hogy a Pozsgay eljöjjön, mert azzal kvázi legitímálta őket, annak feltételül azt szabták meg a párt és ő, hogy oda ne legyenek meghíva a demokratikus ellenzék részéről, legfeljebb a Konrád. – *Miért jelentettél kivételt?* Mert én író vagyok.” Csupán arról feledkezett meg, hogy például Vásárhelyi Miklós, Magyar Bálint, Juhász Pál szintén meg volt híva. Vagy ők mégsem tartoztak volna ama „demokratikus ellenzékhez”? Magyar Bálintot novemberben volt alkalmam megkérdezni, hogy elvi okokból vagy egyéb miatt nem jött el Lakitelekre. Elvi okokból, válaszolta. Azt lehet föltételezni tehát, hogy volt valamiféle egyeztetés a meghívottak között, hogy szolidárisak lesznek a *Beszélő* szerkesztőivel. Erre utalt egyébként áttételesen lakiteleki fölszólalásában Bába Iván: „Vásárhelyi Miklós és Mécs Imre általam hozott üzenete kifejezetten így szól: nem azért nem jöttek el, mert Vásárhelyi Miklós beteg, hanem Vásárhelyi Miklós azért nem jött el, mert voltak mások, akik nem jöhettek el.”

Próbálom összeszedni a Jegyzőkönyv alapján, kik voltak azok, akiket én javasoltam fölvenni a listára. Persze itt muszáj mentségül az emlékezés szeszélyes mivoltára hivatkozni. A következőkre emlékszem: Bába Iván, Entz Géza, Jeszenszky Géza, Szesztay András, Vásárhelyi Judit. Rajtuk kívül még két joghallgató, Gorondy-Novák Sándor és Petrik Béla meghívását pártfogoltam. Jó barátaim közül, akik szóba jöhettek volna, Kovács Pista akkor Lengyelországban volt, Gergely András pedig Németországban. Kósa Lacinak ugyan elmagyaráztam a Budapest-Prága vonatúton, hogy mire készülünk, de tudtam, hogy az ő egyirányú szakmai tájékozódásával nem fér össze az ilyen rendezvényen való részvétel.

Tartozom még magyarázattal Vásárhelyi Miklós meghívásának dolgában személyes mozzanattal. Bihari Mihály arra emlékezett, hogy vele Lezsák Sándor tartotta a kapcsolatot. Elképzelhető, hogy Sándor hívta meg Vásárhelyi Miklóst – telefonon vagy levélben – Lakitelekre. Nekem éveken át kollégám volt az Irodalomtudományi Intézetben, sokat beszélgettünk, viszonylag jó ismertem. Miután ő nem tartozott azok közé, akiknek a jelenlétét Pozsgay nem tudta volna vállalni, gondoltam, fölkeresem személyesen. Rókushegyi lakásán látogattam meg a találkozó előtti napon. Kedvesen fogadott, lumbágójára panaszkodott, ne haragudjak, magyarázta, de ilyen állapotban nem tudna eljönni Lakitelekre. A beszélgetés közben azért kifejtette, hogy több kifogása van a rendezvényt kapcsolatosan. Nem a *Beszélő* szerkesztőinek a mellőzését említette elsősorban, hajlott elfogadni azt az érvet, ha Pozsgay nem tudná úgy vállalni, belügyi-rendőri oldalról nem lehetne kizárni egy ekkora összejevetel megzavarását. Főleg a meghívottak névsorával volt elégedetlen. Nem tudtam arról, hogy szétküldtünk volna bárkinek ilyen listát, de bizonyára folyt egyeztetés róla számos körben. Nem tudtam, hogy Donáth Ferenc halála után Vásárhelyit tekintik utódjának. Például a közgazdászok, mondta, nem hívtatok meg Tardos Mártont, és hozzátett még néhány nevet. Hiába mentegetőztem, hogy bizonyára nem tökéletes ez a lista, de igyekeztünk széles, sokszínű mezőnyt figyelembe venni. Sajnálom, ne haragudjál, mondta végül, nem tudok elmenni.

XVII.

Hazaérkezésem után a Bethlen Gábor Alapítvány díjkiosztója következett. Mivel olvasható alapos történeti összefoglalás az alapítványról (Szécsi Árpád dolgozata a negyedszázados évfordulóra készült könyvben, Budapest, 2005), főleg egy vonatkozásra, a közép-európaira szeretnék kitérni. Annak idején így próbáltam megfogalmazni a jubileumi kötetben magának a kezdeményezésnek a jelentőségét: „Különös kísérlet volt az Alapítvány a szovjet befolyási övezet egészét tekintve. Hiszen jogi fogódzót keresett tevékenységéhez, tehát valaminő legalitást, jogi formát. Abszurd törekvés volt ez, mondhatja bárki, hiszen az érvényes törvények között az alapítvány jogintézménye akkor nem szerepelt. Vagyis a kezdet pillanatában a Bethlen Gábor Alapítvány ‘fából készült vaskarika’ volt. Gyöngé volt, még vaspánt sem védte, de saját készítmény volt, magunk által elhatározott célokra. Létrehívásával, már a felhívás elkészítésével és terjesztésével sikerült a szabadság egy kis körét létrehozni. Ez a kör nagyon kicsi volt ugyan, sőt részben ellenőrzött, mégis megszületésével valaminő új minőség jött létre. [...] Úgy gondoltuk, ha bármely kis területen megveti lábát az autonómia, és ebbe beletörődik a hatalom, akkor lehet tovább építkezni. Nem akartunk szervezkedést, konspirációt, szamizdatot, hanem legális jóváhagyást, hogy a hatalom fogadja el, abban a kicsi körben nem lehet teljhatalma. Ők is tudták, miről van szó. A zsarnokság irtózva fél a világ általa nem 100%-ban ellen-

őrzött kis szögletétől. Az engedélyeztetés hercehurcája erről beszél. Szívósság és következetesség vezetett eredményre. 1980 szeptemberétől ott volt a lengyel Szolidaritás bátorító példája.” A politikai rendőrség kezdettől megkülönböztetett figyelmet tanúsított a kezdeményezés iránt. Olvashatjuk a belügyi jelentésekben, milyen szorgosan gyűjtötték róla a híreket, hányszor „tartották vissza” vagy vették ki a postaforgalomból a titkárság által küldött leveleket.

Az alapítvány kiinduló gondolata a romániai magyarság szorongató helyzete volt. Az volt a kérdés, hogyan lehet szervezett formában segíteni őket. A 70-es évek elejétől fiatalok százai-ezrei jártak Erdélyben, könyveket, gyógyszereket vittek az ottani magyaroknak. Már a Hurál körében is rendszeresen támogattunk anyagilag egy Budapesten tanuló tehetséges erdélyi egyetemistát. A szervezés folyamán, az elismertetés után egyre jobban kezdtek körvonalazódni a célok és a módszerek. Mivel nem rendelkezett túl nagy tőkével az alapítvány, a kuratórium először – erdélyi menekültek segítése, támogatása mellett – Bethlen-díjak kiosztását tartotta megvalósíthatónak. Számolva azzal, hogy ebből az alkalomból majd nagyobb szabású nyilvános rendezvényt lehet tartani. A díjazottak kiválasztásánál pedig mindenképpen figyelembe kívántuk venni a nemzet határon túli részét. A mi elismeréseink másik fontos célja volt a hatalom kitüntetési monopóliumának a megtörése, hiszen a magyar kulturális és tudományos élet jelentős teljesítményeiért csak az állam adhatott díjakat. Számos nagyszerű teljesítmény ideológiai okok miatt nem kapott elismerést. Ez a megfontolás is hozzájárult ahhoz, hogy 1986-ban az első díjat Domokos Pál Péter néprajztudós, a csángók kutatója kapta. Foglalkoztatott bennünket az is, hogy tegyünk valamit az antiszemitizmus dolgában, jól tudván, hogy ezt a mérget szívesen szokta nálunk manipulációra és megosztásra fölhasználni a kommunista hatalom (lásd az írószövetségi közgyűlés utáni hamis hírek). Szóba került, hogy kezdjük meg egy tanulmánykötet szervezését a magyar-zsidó viszonyról. Komolyabb formában később került napirendre. 1987-ben a kuratórium három díj odaítélésére látott lehetőséget. Már az év elején szóba került díjazottként Szabó T. Attila erdélyi nyelvész és Zbigniew Herbert lengyel költő. A júniusi kuratóriumi ülésen Csoóri Sándor, mint az első alapítók (Illyés Gyula, Németh László és Kodály Zoltán özvegye mellett) egyik képviselője, harmadikként díjra javasolta Király Károly erdélyi politikust, akit nyilatkozataiért, Nyugatra juttatott írásaiért üldözött a román kommunista hatalom. A Bethlen Alapítványnál az a szokásjog alakult ki később, ha három díjat lehetett kiosztani, akkor egyet hazai személynek, egyet határon túli magyarnak, egyet pedig olyan pedig közép-európai művésznek vagy tudósnak adunk, aki sokat tett a térség népeinek együttműködéséért. A kuratóriumban Csoóri Sándor, valamint Nagy Gáspár, a titkárság vezetője is következetesen ragaszkodott ehhez a gyakorlathoz. Magam részéről kivételesen fontos lehetőségnek tartottam ezt a közép-európai díjat. Úgy véltem, hozzájárulhat ahhoz, hogy a szomszéd népek értelmiségi közvéleményében árnyaltabb legyen rólunk a kép, azt üzenheti, hogy létezik közép-európai szolidaritás. Különösen abban az időszakban, amikor

a kommunista rendszer meggyöngülésekor a bázist erősítendő egyre jobban napirendre kerültek szomszédságunkban a magyarellenes nacionalista előítéletek. Mindaddig, amíg tagja voltam a titkárságnak, később pedig a kuratóriumnak, erőmtől telhetően ragaszkodtam ahhoz, hogy a „közép-európai” díj ne maradjon el. Őszintén szólva a későbbi években nem sikerült minden esetben meggyőzőn erről a döntést hozó testületeket. Nehéz elszakadni az Extra Hungaricum non est vita szemléletétől, a magyar köldöknézésnek erősek a hagyományai. Visszatérve az első nagy nyilvánosság előtt tartott díjkiosztáshoz, 1987 őszén joggal gondoltuk, hogy Zbigniew Herbert személye a század második felének kiemelkedő lengyel költőjeként, a nemzeti ellenállás jelképeként (eljutott hozzánk a hadiállapot alatt szamizdatként kiadott kötete, a *Jelentés az ostromlott városból*) mindenképpen időszerű üzenetet közvetíthetett Magyarországon.

Nagyon kevés idő maradt november 2-áig. Herbert még Párizsban tájékoztattott arról, hogy a *Tygodnik Powszechny* egyik szerkesztőjét, Tadeusz Szymát fogja fölkeríteni, vegye át nevében a díjat. Az illető meg is érkezett időben Budapestre. Ismertem korábról a kitűnő krakkói újságírót és dokumentumfilmest. Gondoskodtunk szállásáról és ellátásáról, találkoztunk vele még az ünnepség előtt. Elhatároztuk, hogy október 30-án megpróbálunk nyilvános nemzetközi sajtótájékoztatót szervezni. Für Lajos meg tudta szerezni erre az alkalomra munkahelyének, a Mezőgazdasági Múzeumnak a tanácstermét. A városligeti Vajdahunyadvár udvarán találkoztam vele jócskán a megadott 14 órai időpont előtt, kissé nyugtalan volt, ki fog eljönni. Magam is aggódtam, túl tudunk-e lépni a hivatalos hírzárlaton, eléri-e a nyugati sajtó érdeklődési küszöbét a mi alapítványunk, nem lesz-e valami akadály az utolsó pillanatban. Nem lett. Az alapítványt a kuratórium elnöke, Márton János képviselte, továbbá Für Lajos, Nagy Gáspár és jómagam. Kodolányi Gyula szintén jelen volt, ő főleg az angol kapcsolatokban segített a titkárságnak. Úgy két tucatnyian vettek részt a sajtótájékoztatón, nem lehetett pontosan tudni, ki újságíró közülük, ki nem az. Mindenesetre a külföldi sajtót a BBC tudósítója és a párizsi *Libération* újságírója meg Tadeusz Szyma képviselte, és ott volt az amerikai és a francia nagykövetség sajtóattaséja is. A magyar sajtó részéről néhányan többnyire kevésbé ismert folyóiratoktól, hetilapoktól. Ahhoz képest, hogy nem volt ebben gyakorlatunk, gond nélkül megtartottuk a tájékoztatót, szétszítottuk a felhívást, elmondtuk, kik lesznek díjazottak, valamint ismertettük a tervezett rendezvény részleteit. Ünnepélyes alkalomnak terveztük a Széchényi Könyvtár dísztermében úgy is, mint a Bethlen Gábor Alapítvány nyilvános bemutatkozását. Egyébre nem emlékszem. A magyar sajtóban azonban csak igen kevés információt közöltek a rendezvényről, pedig – azt hitte az ember – ez sokkal kevésbé „rázós” ügy, mint a bő hónappal azelőtti lakiteleki sereglés. Az MTI szétküldte a hírt. Állítólag a díjátadás után egyik hajnali adásában közölt valamit az alapítványról a Petőfi Rádió. A leghosszabb cikk a következő héten a *Reformátusok Lapjában* jelent meg (45 sornyi), a *Magyar Nemzetben* Diurnus (alias Bodor Pál) napi jegyzetét a Bethlen-díjnak szentelte, rövidhíreket olvashattunk az eseményről többek között

a *Magyar Hírlap*ban és a *HVG*-ben. A semminél mindenképpen több. Nem áttörés, de az első lépés.

Hétfői napra esett november 2., intézeti nap volt munkahelyemen a Királyi Palotában (szórakoztatónak találtam, hogy kifürkészhetetlen óvatosságból Budavári Palotának mondták, amit angolul Royal Palace-ra fordítottak). Délelőtt magához hivatott Juhász Gyula, akkor már az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója is, aki egyben az alapítvány kuratóriumának a tagja volt (öt delegálta a minisztérium, de nem lehetett rá panasz, hajlamos volt együttműködni, segíteni törekvéseinket). Óvatosan kezdte magyarázni, hogy kicsit aggódik, rengetegen jelezték, hogy jönnek majd, és nehogy valami nyílt ellenzéki tüntetésbe menjen át a díjkiosztó ünnepség. Tüntetéstől nem tartottam, inkább attól, elférnek-e majd a teremben az érdeklődők. A befogadóképessége úgy háromszáz fő lehetett. A program megkezdése előtt már egy gombostűt sem lehetett elejteni a teremben, pedig – balszerencsénkre – egyik díjazott sem tudott személyesen megjelenni. Herbert esetét elmondtam főntebb, Szabó T. Attila elhunyt időközben, Király Károlynak pedig nem volt útlevele, a román belügy szoros felügyelete alatt állt. Juhász Gyula üdvözölte először házigazdaként a jelenlevőket, utána Bíró Zoltán méltatta Illyés Gyulát születésének 85. évfordulóján. Sinkovits Imre előadásában hallgathattuk ezután a költő két versét. Kamarakiállításán lehetett megtekinteni a könyvtár épületében Borsos Miklós és Bognár István Illyés műveihez készült illusztrációit. Fontos adatokat közölt az alapítvány helyzetéről Márton János kuratóriumi elnök, elmondta többek között, hogy már mintegy ötezerre nőtt a támogatók száma. Csoóri Sándor tartotta Herbert laudációját. Hiteles szavakkal méltatta a közép-európai költőtársat: „Azt gondolom, vannak emberek, akiknek a létezése mindenre garancia. Barátsággra, együttérzésre, szolidaritásra, eszmékre, amelyeket itt, Közép-Európában, a nyűgölődő szocializmus országaiban építgetünk magunkban keservesen. Zbigniew Herbert ilyen ember és ilyen író.” Nekem lett a tisztem fölolvadni az alapítványnak Párizsból küldött üzenetét, vallomását a közép-európaiságról. A költőt képviselő krakkói szerkesztő vastapsot kapott a közönségtől. Sinkovits Imre szavalta el eredeti címmel (mert ezt nem engedélyezte a lengyel cenzúra, így Nagy László magyar fordításában is csak három csillag volt a cím helyén) az 1956-ban született *Magyarokhoz* című verset. Ha úgy tetszik, ez a maga nemében világpremier volt. A szolidaritás és a tehetetlenség sóhaja a Kárpátok túloldaláról:

„állunk a határon
józannak elnevezetten
s nézünk a tűzbe
és a halált csodáljuk”

Szabó T. Attila munkásságát az ünnepségen Vekerdi László méltatta, Király Károlyról pedig Für Lajos szólt. Emelkedett volt a hangulat, hófoka épp meg-

felelő. Jelen volt a hosszúra nyúlt rendezvényen néhány külföldi újságíró is, nehéz volt megmagyarázni nekik, miképpen lehet értelmezni ezt a rendezvényt. Beszélgetve velük, úgy éreztem, nem fogják föl, hogy ezen a rendezvényen nemcsak kulturális teljesítményekről van szó, arról, hogy szót kér a civil társadalom, hanem itt valójában egy tábor szerveződik. Tadeusz Szyma lengyelként erre jobban ráérezett, kolumnás cikke a *Tygodnik Powszechny*ben hazatérte után jelent meg az év végén. Befejező szavait idézem: „Az alapítvány létrehozóival való találkozás e sorok írója számára a bátorság forrása és a jövő szép ígérete.”

Arra nem emlékszem, hogy ezen az estén Wacus köztünk lett volna, de biztos beszéltem vele hazaérkezésem után a jogászhallgatók Bibó-kollégiumáról. Nagy lelkesedéssel számolt be náluk tartott előadásának a fogadtatásáról. Kovács Pista „közvetítette” ki őt oda, a Ménesi út túlsó oldalára. A nekünk jól ismert épületbe, ahol korábban a Bölcsészkar lánykollégiuma volt. Ott adott elő Felczak tanár úr a Szolidaritásról, ahogy emlegetette hallgatóit, az „ifjú jogászoknak”. Többek között Orbán Viktornak és Kövér Lászlónak. A legenda szerint nagy sikert aratott, a végén még azt is megkérdezték tőle a fiúk, akkor ők most mit tegyenek. Mármint a politikában. Nézzék, mondta állítólag nekik, alapítsanak pártot, lehet, hogy még letartóztatják magukat, de az már nem fog olyan hosszú ideig tartani. Hogy személye hozzátartozik a Fidesz alapítási mítoszához, az kétségtelen. Bizonyára nem véletlenül választották pártjuk tiszteletbeli tagjává. 1993-ban kísértük utolsó útjára Zakopanében. A temetőben két koszorú került Magyarországról a sírjára, Németh Zsolté a Fidesz, az anyém pedig a magyar barátok nevében. Az *Egyetemi Lapok* október 27-ei számában rövid hír számolt be arról, hogy 1987. október 13-án a Kelet-Közép-Európa szeminárium (jogász szakkollégium) vendége volt W. Felczak. Eredetileg a *Tiszatúj*ban megjelent interjújának (1981/6. sz.; Kovács István készítette) bő részleteit szintén közölték. Elmondta, mi ösztönözte annak idején a magyar nyelv megtanulására, a magyar történelem és kapcsolataink kutatására, hogyan került 1938-ban az Eötvös Collegiumba, majd 1940 tavaszán az emigráns lengyel kormány kiküldöttjeként ismét Budapestre, miképpen működött a háború alatt nálunk a lengyel futárszolgálat, hogyan próbálták a magyar kormány németellenes erőit erősíteni. A háború alatt nem vonattal vagy repülőgéppel közlekedett: „A határt Lengyelországból Szlovákiába, majd Szlovákiából Magyarországra, vagy hetvenszer-hetvenötször, illegálisan léptem át.”

Az egyetemi újságnak ebben a számában jelent meg egy hosszabb interjú Sólyom László egyetemi tanárral abból az alkalomból, hogy elnyerte a kar kiváló oktatója címet. Ezt a cikket félretettem, miután tanulságos kutatómunkájáról beszélt, a bevezetés röviden egyéni profilját, pályájának útját is bemutatta. Két olyan fontos területtel foglalkozott, amelyet meghatározó jelentőségűnek tartottam a mi helyzetértékelésünk szempontjából. Az egyik a környezetvédelem, a másik a személyiségi jog kérdésköre. Megjegyeztem válaszainak néhány mondatát: „Nálunk sokáig akadályozták a környezetvédelem problémájának tudatosulását, s még ma is eltakarják igazi, a rendszer gyökeréig nyúló jelentő-

ségét. Mikor a közelmúlt nagy társadalmi tiltakozó mozgalmi látszólag váratlanul kitörték – a bős–nagygyarosi vízi erőművek ellenzése, a dorogi megmozdulás, a Szársomlyó ügy –, a környezetvédelmi könyv már megjelent. Ennek alapján kerestek meg jogi tanácsért, s így kapcsolódtam bele a mozgalmakba.” Iránymutatónak éreztem azt is, amit a személyiségi jogokról mondott válaszában: „Annak tudatosítására gondolok itt, hogy – a mindennapi tapasztalattal szemben – igenis a szabadság a főszabály, amelynek minden korlátozását az államnak indokolnia kell. Azaz mindent meg szabad tenni, amit a jog nem tilt, és nem fordítva. [...] Ebből folyik aztán pl., hogy az egyesületszervezés megakadályozásával nem lehet egy mozgalmat ‘illegálissá’ tenni, hogy minden társadalmi mozgalom és közösségalkotás, mint az egyesüléshez való jog gyakorlása, szabad és törvényes.”

Továbbra is komoly gondot jelentett, hogy a Magyar Demokrata Fórum nem volt képes áttörni a nyilvánosság szorosan őrzött falát. Legalább annyira kellemtelen volt a híresztelés, hogy mi az ellenzék nem számottevő részét kirekesztettük, nem hívtuk meg őket Lakitelekre. A szervezők újabb találkozásai alkalmával készült egy dokumentum „Tájékoztató a lakiteleki találkozókról” címmel – jelentős mértékben Bihari Miska fölfogásának jellemzőivel. A november 10-ei keltezésű szöveg húsz pontban foglalta össze céljainkat és a lakiteleki találkozók óta eltelt hetek fejleményeit. Így hangzott a 2. pont: „Az ország és a magyarság helyzetéről, sorsáról és jövőjéről van mondanivalója a társadalom felelősen gondolkodó tagjainak. A meglévő keretek többsége azonban alkalmatlan arra, hogy azok közt értelmes, nyílt és demokratikus és kritikus eszmecsere alakuljon ki, ezért a demokratikus reformmozgalom kibontakozásához elengedhetetlenül szükséges az önálló konzultációs fórumok, reformkörök szervezése.” Vagy a 3. pont, amely a legalitást hangsúlyozta: „Ezek a fórumok az Alkotmányban deklarált egyesülési szabadság értelmében jogszerűek, megszervezésükhöz és megtartásukhoz semmiféle előzetes hatósági vagy politikai engedélyre nincs szükség. A fórumokon való részvétel alapvető joga minden magyar állampolgárnak.” Ez arra is utalt, hogy másik tevékenységformaként nyilvános összejövetelek, fórumok tartását terveztük a magyar társadalom és közélet fontos kérdéseiről. Nem volt teljesen világos a tájékoztató abból a szempontból, hogy nem mondta meg, ki beszél kivel, a szükséges párbeszéd alanyait a tájékoztató a politikai vezetés reformelkötelezett tagjaiban és a „társadalomban” látta. Vagyis hiányzott a mozgalom egyértelmű önmeghatározása. Félreérthetetlenül meghirdette viszont a tervezett fórumok tematikáját (16. pont): „A Magyar Demokrata Fórum mint legális mozgalom konzultációs fórumokat szervez: a gazdasági helyzetről, a társadalom tagozódásáról, a politikai rendszer reformjáról, a népmozgalom és a népegészségügy helyzetéről, a közoktatásról, a demokratikus közösség- és embernevelés új szocializációs programjáról, a magyar kisebbségek helyzetéről, a katonapolitikáról, a politikai vezetés arculatáról és kiválasztási mechanizmusáról, a demokratikus rotáció szükségességétől és megújításáról stb. [...] A Magyar Demokrata Fórum egyik szervező és fórumteremtő

erő kíván lenni a demokratikus reformmozgalomban.” A 18. pont a szeptember 27-e utáni helyzetet mutatja be: „A politikai vezetés egy részében zavarodottságot idézett elő a lakiteleki találkozó. Egyesek, régi bürokratikus beidegződéseik révén, adminisztratív intézkedésekhez nyúltak volna legszívesebben, lázasan kutattak az elhangzott szövegek után ahelyett, hogy a demokratikus politikai kultúra legtermészetesebb ösztönzése alapján a szervezőktől kérték volna az anyagot. A tanácskozás jegyzőkönyvét a szervezők – a felszólalókkal történt egyeztetés után – nyilvánosságra kívánják hozni. Az 1987. szeptember 27-én elfogadott nyilatkozatot nyilvánosságra hozatal céljából elküldjük az MTI-nek, Grósz Károly miniszterelnöknek és Pozsgay Imrének, a Hazafias Népfront főtítkáranak.” A következő pont pedig némi magyarázkodás: „Sajnáljuk, hogy nem vett részt néhány olyan meghívott a lakiteleki találkozón, aki becsületes, nyílt és őszinte híve a demokratikus kibontakozásnak, a magyarság ügyének, a felelős politikai erők egyesítésének. Kijelentjük, hogy a szervezőket és a jelenlévőket semmiféle előítélet vagy más kirekesztő szándék nem vezette.” Több helyen hangsúllyal említi a szöveg a szocializmus, a demokrácia és a magyarság háromságát. Ezzel én már akkor sem értettem egyet. Úgy láttam, hogy a „szocializmus” terminus a rendszer identitásának egyik alapfogalma. A hivatalos verzió szerint akkor mi szocializmusban éltünk. Foggal-körömmel ragaszkodtak ehhez. Rögtön szóvá tették a minisztériumból, amikor a Bethlen Gábor Alapítvány felhívásából egyszerűen „kifelejtettük”. Ha mi szocializmust mondunk, vajon mit értünk rajta, töprengtem, és mit érthetnek rajta azok, akiket meg akarunk szólítani. Szocializmus, ami nálunk van, és szocializmus mondjuk Svédországban természetesen nem ugyanaz. De miképpen lehet egyértelművé tenni?

Emlékezetem szerint ez a tájékoztató nem került nyilvánosságra. Nem tudom, beváltottuk-e a benne megfogalmazottakat, és elküldtük-e az MTI-nek, Grósz Károlynak és Pozsgay Imrének. Bihari Miska később erre így emlékezett vissza: „November közepén mi, a szervezők úgy döntöttünk, igenis tartunk egy sajtótájékoztatót, én és még valaki összefoglaltuk volna a lényegét. Végül azért nem került rá sor, mert egy nagy interjú keretében a Magyar Nemzetben Imre nyilatkozatot adott Lakitelekről” (*Mi történt velünk?* Budapest, 1994, 48). Néhány nappal később váratlanul nyílt némi rés a nyilvánosság keményen őrzött bástyáján, és ennek az interjúnak a keretében megjelent maga a lakiteleki nyilatkozat is.